

ARTYKUŁY

Agnieszka Bartnik*
Katowice

O skuteczności kuracji antyświerzbowych zawartych w *Georgikach* Publiusza Wergiliusza Maro

Abstract

The *Georgics* by Publius Vergilius Maro (Virgil) are a philosophical and didactic poem that praises hard work on the land and can be treated as a specific type of an agronomic guide. Its author also presents ways to combat sarcoptosis, a disease that causes large losses in sheep farming, which do not differ from those proposed by the authors of agronomic or veterinary texts. The belief in their effectiveness is confirmed by the fact that Columella and Palladius, among others, quote parts of the *Georgics*. Moreover, modern research has confirmed the role of hygiene in combating scabies. The medicine proposed by Virgil can alleviate the symptoms of the disease and, in lighter cases, lead to complete recovery of the animals, albeit severe infections require the use of avermectin or milbemycin agents not available in antiquity.

Keywords: sarcoptosis, sheep, ancient veterinary, scabies

Słowa kluczowe: sarkoptoza, owca, starożytna weterynaria, świerzb

Literatura rzymska okresów: archaicznego, cycerońskiego i augustowskiego nie obfitowała w traktaty agronomiczne oraz weterynaryjne¹. W ciągu kilku wieków Rzymianie dysponowali jedynie paroma tekstami z zakresu prowadzenia gospodarstwa rolnego, które zawierały informacje dotyczące hodowli zwierząt, przepisy kulinarne, zalecenia dotyczące przechowywania produktów, zaopatrywania gospodarstwa, zbytu produktów czy porady medyczne

* Uniwersytet Śląski; Instytut Historii; e-mail: agnieszka.bartnik@us.edu.pl; ORCID iD: 0000-0003-3518-1318

¹ W literaturze rzymskiej okresu archaicznego, cycerońskiego i augustowskiego nie występują teksty, które można uznać za typowe „podręczniki” weterynaryjne. Rzymskie prace tego typu jak *Mulomedicina Chironis*, *Ars Veterinaria* Pelagoniusza czy *Digestorum Artis Veterinariae* Wegecjusza Renatusa pojawiły się dopiero w IV wieku. W okresach, począwszy od archaicznego, powstało kilka prac agronomicznych, które stały się źródłem dla młodszych autorów w tym Wergiliusza czy Kolumelli. Wśród dzieł typowo rolniczych należy wspomnieć *De agri cultura* Katona Starszego, przekład pracy Kartagińczyka Magona, tekst Sasernów czy dzieła Hyginusa zob. I. Mikołajczyk, 2004.

dotyczące zarówno chorób ludzi, jak i zwierząt². Oprócz prac autorów rzymskich w obiegu prawdopodobnie pozostawały także teksty greckie, niemniej trudno jednoznacznie określić zasięg ich oddziaływania oraz realny wpływ na stan wiedzy agronomicznej i weterynaryjnej wśród rzymskich rolników oraz hodowców³.

Porady medyczne w dziełach agronomicznych stanowiły raczej margines przekazywanych w nich informacji⁴. Można zauważyć, że autorzy tych poradników większą wagę przywiązywali do kwestii dotyczących przygotowywania

² Starożytni Rzymianie dysponowali: 1) *De agri cultura* Katona Starszego; 2) przekładem dzieła Magona; 3) traktatem Sasernów *De agri cultura*; 4) pracą *De agri cultura* Gnejusza Tremeliusza Scrofy; 5) rozprawą *Rerum rusticarum libri tres* Marka Terencjusza Warrona oraz 6) dwoma traktatami Gajusza Juliusza Hygina *De apibus* i *De agricultura*. Dzieło Katona, najstarszy rzymski traktat rolniczy, nie był typowym podręcznikiem a raczej zbiorem zasad i porad, dotyczących prowadzenia konkretnego gospodarstwa. Model gospodarowania proponowany przez autora miał na celu wypracowanie zysku przy jak najmniejszych nakładach. W traktacie –oprócz kalendarza prac rolnych itd., zawarto porady medyczne (Cato. Agr. 122, 123, 125–127, 156–158). Druga praca to przekład dzieła kartagińskiego autora Magona. W starożytnym Rzymie dzieło kartagińskiego agronoma odgrywało ogromną rolę zob. J. Heurgon, 1976, s. 443–444; J.P. Mahaffy, 1890, s. 29–35. Przekazy młodszych autorów sugerują, że w dziele Magona znajdowały się także fragmenty dotyczące leczenia zwierząt. Trzecia to datowany na II/I wiek p.n.e. traktat Sasernów napisany prawdopodobnie przez ojca i syna znanych jedynie z późniejszych przekazów. Prawdopodobnie nie pochodzili oni z rzymskiej arystokracji, będąc właścicielami średniej wielkości posiadłości ziemskiej w Galii Przedalpejskiej zob. J. Kolendo, 1973, s. 17. Traktat *De agri cultura* nie zachował się do dnia dzisiejszego. Prawdopodobnie dzieło Sasernów, podobnie jak w przypadku Katona Starszego, odnosiło się do zarządzania konkretnym gospodarstwem. Czwarta praca – traktat *De agri cultura* Scrofy jest znany dzięki cytatom zawartym w pracach Warrona oraz Kolumelli. Autor prawdopodobnie żył w tym samym okresie co Warron, ale był od niego starszy. Należał do stanu senatorskiego i był posiadaczem kilku majątków ziemskich. Jemu współcześni nazywali go *rerum rusticarum omnium palmam* zob. Varro. 2.1.11; I. Mikołajczyk, 2004, s. 104–109. Piąte, datowane na I wiek p.n.e. – dzieło Terencjusza Warrona, stanowi podręcznik gospodarki rolnej złożony z trzech ksiąg zob. I. Mikołajczyk, 2004, s. 125–131. Szóstym były prace Hygina. Informacji o pracy *De apibus* dostarczył Kolumella, powołujący się na to dzieło pisząc o pszczelarstwie. Praca Hygina miała też być jednym z głównych źródeł dla IV księgi *Georgik* Wergiliusza. Tekst pt. *De agricultura* nie zachował się do dnia dzisiejszego. Znane są jedynie fragmenty przekazane przez młodszych pisarzy. Spośród wymienionych autorów agronomicznych tworzących w okresie archaicznym, cycerońskim i augustowskim jedynie Hyginus nie był właścicielem posiadłości ziemskiej. Informacja łącząca Hygina z dziełem *De agricultura* pochodzi z przekazu Charizjusza (Inst. gramm. 1.142.15). Dzieło liczyło prawdopodobnie dwie księgi i nie zachowało się do dnia dzisiejszego. Znane są jedynie fragmenty zachowane w pracach innych autorów.

³ Bez wątplenia teksty autorów greckich czytali autorzy rzymskich prac agronomicznych. W swoich dziełach powoływali się na konkretnych autorów, przywołując tytuły ich dzieł lub odnosząc się do konkretnych kwestii opisanych w ich tekstach. Wśród często cytowanych autorów greckich należy wymienić Arystotelesa, Teofrasta itd. zob. P. Thibodeau, 2018, s. 463–479 por. E. Christmann, 2003, s. 121–151.

⁴ W przypadku części prac trudno jednoznacznie określić, czy zawierały porady medyczne i weterynaryjne, ponieważ teksty zachowały się do dnia dzisiejszego jedynie fragmentarycznie albo znamy tylko ich tytuły. Z prac zachowanych w całości w *De agri cultura* Katona Starszego znajdziemy informacje na temat medycznego wykorzystania kapusty oraz sposobów przygotowywania win leczniczych, zaś Marek Terencjusz Warron w *Rerum rusticarum libri III* informował o kwestiach dotyczących użytkowania, właściwego karmienia, wyboru odpowiednich ras zwierząt do hodowli, rozmnażania i opieki nad młodymi zob. K.D. White, 1973, s. 439–493.

pól, terminów siewu poszczególnych roślin, dobrostanu zwierząt i przygotowywania zabudowań gospodarczych przeznaczonych dla ich poszczególnych gatunków, a także sposobów eksploatacji czy właściwego żywienia. Porady medyczne i weterynaryjne zawarte w dziełach najstarszych agronomów sprawiają raczej wrażenie rad pozwalających uniknąć wzywania medyka niż profesjonalnych zaleceń⁵. Zmianę w tej materii można zobaczyć dopiero w *O rolnictwie* Kolumelli⁶.

Biorąc pod uwagę dostępność tekstów agronomicznych oraz zakres zawartych w nich porad rolniczych, hodowlanych i weterynaryjnych – *Georgiki* Publiusza Wergiliusza Maro zdają się być nie tylko doskonałym poematem dydaktycznym traktującym o czystości obyczajów oraz szczęśliwości życia rolników⁷, ale także swoistym poradnikiem rolniczym czy hodowlanym. Istotny jest także zakres oddziaływania poematu Rzymianina, co wynika z dużej popularności dzieła, chętnie czytanego w starożytnym Rzymie⁸. Prawdopodobnie w pewnych kręgach *Georgiki* miały znacznie szersze grono odbiorców, niż wiele typowo agronomicznych tekstów. Dla badacza problematyki dotyczącej weterynarii antycznej szczególnie interesujące wydają się fragmenty, w których poeta omówił kwestie dotyczące hodowli różnych gatunków zwierząt oraz przytoczył zalecane dla nich kuracje medyczne, w tym w przypadku świerzbu u owiec. W starożytności świerzb zaliczał się do chorób stosunkowo często atakujących różne gatunki zwierząt gospodarskich i powodujących znaczące straty materialne⁹. Informacje zawarte w poemacie Wergiliusza są szczególnie cenne z naukowego punktu widzenia, ponieważ okres augustowski nie obfitował w teksty weterynaryjne. Dlatego też próby ustalenia ówczesnie znanych metod diagnozowania oraz leczenia świerzbu są mocno utrudnione. W czasie, gdy powstały *Georgiki*, w szeroko rozumianej literaturze rzymskiej jedynymi dziełami agronomicznymi były wspomniane już prace Katona Starszego i Warrona nie poruszające w szerszej perspektywie tematyki dotyczącej leczenia

⁵ Katon Starszy w *De agri cultura* w przypadku zwierząt gospodarskich skupiał się na kwestiach dotyczących przygotowania dla nich karmy, właściwego tuczenia itd. W kwestiach zdrowotnych Katon wspomina o lekarstwie dla wołów. Miało ono zapobiegać chorobom (Cato. 70; 103). Podawał także sposób leczenia chorego woła, jednak nie odnosił się do objawów ani rodzaju choroby (Cato. 71). Za skuteczną uważał także ofiarę składaną w intencji zdrowia wołów (Cato. 83). Wśród zaleceń medycznych jedynie fragmenty dotyczące świerzbu (Cato. 96) oraz ukąszenia przez węża (Cato. 102) jasno odnosiły się do konkretnie nazwanej przez autora jednostki chorobowej. Marek Terencjusz Warron pisząc o zwierzętach gospodarskich skupiał się przede wszystkim na warunkach, w jakich powinny być trzymane, czym karmione i jak należy je rozmnażać. W jego tekście nie ma porad dotyczących prób identyfikacji konkretnych jednostek chorobowych.

⁶ Kolumella poświęcił kwestiom identyfikowania i leczenia chorób poszczególnych gatunków zwierząt aż dwie księgi swojego dzieła. Przekazane przez niego informacje w kolejnych wiekach stały się podstawą wiedzy weterynaryjnej. Kolejni autorzy agronomiczni, jak np. Palladiusz, swoje wywody z tego zakresu w pełni opierali na jego pracy. Dopiero w IV wieku zaczęły powstawać typowo weterynaryjne teksty, w których jednak nacisk kładziono przede wszystkim na leczenie koni – innym zwierzętom nie poświęcając zbyt wiele uwagi.

⁷ G. Kromer, 1979, s. 7–21; P.A. Johnston, 1980; W. Batstone, 1997, s. 125–144.

⁸ R.J. Tarrant, 1997a, s. 56–72 por. P. Hardie, 1993.

⁹ A. Bartnik, 2019, s. 37–57.

zwierząt¹⁰. Z tego powodu przekaz Wergiliusza dotyczący przyczyn występowania świerzbu u owiec oraz sposobu jego leczenia był jednym z pierwszych docierających do szerszego grona odbiorców¹¹.

Duże znaczenie poematu Wergiliusza w zakresie porad weterynaryjnych jest widoczne m.in. gdy przeanalizujemy cytaty z *Georgik* pojawiające się w tekstach młodszych autorów¹². Wielu z nich, w tym Kolumella i Palladiusz, jedni z najważniejszych rzymskich autorów tekstów agronomicznych, powoływali się na informacje oraz metody leczenia opisane właśnie w wersach *Georgik*¹³. Istotną kwestią, szczególnie w świetle popularności przekazu Wergiliusza, pozostaje problem skuteczności metod leczenia proponowanych w poemacie. Zagadnienie to można rozpatrywać w dwóch aspektach. Po pierwsze – przekonań starożytnych hodowców co do skuteczności proponowanych przez Wergiliusza metod leczenia świerzbu, po drugie zaś – faktycznego działania świerzbobójczego proponowanej kuracji. Ze względu na duży zasięg oddziaływania poematu Publiusza Wergiliusza Maro oraz jego niekwestionowany wpływ na późniejsze przekazy¹⁴, niniejszy artykuł ma na celu omówienie i analizę proponowanych przez niego metod leczenia świerzbu u owiec właśnie pod kątem przekonań co do ich skuteczności w świetle przekazów antycznych oraz współczesnej weterynarii.

Publiusz Wergiliusz Maro bez wątplenia należał do najwybitniejszych poetów swoich czasów¹⁵. Jego życie przypadało na okres niezwykle burzliwych walk wewnętrznych oraz pierwszą dekadę cesarstwa – będącą początkiem stabilizacji a także kształtowania się nowych stosunków w państwie¹⁶. Uwagę naj-

¹⁰ W pracy Katona Starszego pojawiły się informacje dotyczące przygotowywania pasz dla poszczególnych gatunków zwierząt gospodarskich, opis leczenia wołów oraz informacja na temat leczenia świerzbu u owiec. Autor wspominał jedynie, jak należy postępować, by zapobiec świerzbowi, nie podał natomiast przyczyn ani okoliczności pojawienia się choroby. Warron wspomina o przygotowaniu paszy dla zwierząt, wspomina o hodowli wołów, ale nie podaje informacji na temat diagnozowania czy leczenia chorób zwierząt gospodarskich zob. Cato & Varro, *De Re Rustica*, ed. W.D. Hooper, H.B. Ash, Cambridge 1967.

¹¹ M.S. Goodfellow, 2015, s. 43–76. W I wieku lukę w tej materii zapełniło dzieło *O rolnictwie* Lucjusza Juniusza Moderatusa Kolumelli zob. P.D. Carroll, 1976, s. 783–790; B. Baldwin, 1963, s. 785–791; E.S. Forster, 1950, s. 123–128. Pierwsze spisane po łacinie prace, które można określić jako weterynaryjne, pojawiły się w Rzymie w IV wieku. Należy tu wymienić m.in. *Mulomedicina Chironis*, *Ars Veterinaria* Pelagoniusza oraz *Artis veterinariae sive mulomedicinae libri quattuor* Wegecjusza Renatusa.

¹² *Georgiki* Wergiliusza (Vergil, *Georgics*, ed. R.A.B. Mynors, 1990) cytują m.in. Kolumella, Owidiusz, Pliniusz Starszy, Palladiusz itd. zob. M.S. Goodfellow, 2015, s. 43–76; R.F. Thomas, 2009, s. 294–307.

¹³ A. Doody, 2007, s. 180–197; E. Gowers, 2000, s. 127–148.

¹⁴ A. Doody, 2007, s. 180–197; M.C.J. Putnam, 1979.

¹⁵ R.J. Tarrant, 1997b; s. 169–187; B. Otis, 1995.

¹⁶ Wergiliusz urodził się 15 października 70 roku p.n.e. w niezamożnej rodzinie w Galii Przedalpejskiej. Jego ojciec, garncarz lub sługa woźnego Magiusa, poślubił Magię Pollę i dzięki pomocy teścia nabył majątek koło Mantui zob. Z.M. Torlone, 2014, s. 262; J.-M. Claassen, 1975, s. 5–12. Rodzina utrzymywała się z uprawy roli oraz hodowli pszczoł. Poeta pobierał nauki w Kremonie, Mediolanie i Rzymie, gdzie od 53 roku p.n.e. praktykował jako prawnik zob. R.R. Dyer, 1996, s. 14–24; N. Horsfall, 1989, s. 266–267. W tym okresie zawarł także znajomość z grupą rzymskich neoteryków zob. R.O.A.M. Lyne, 1978, s. 167–187. Po fiasku kariery

ważniejszych osób w państwie zwrócił na siebie po publikacji *Bukolik*¹⁷. Utwór został bardzo dobrze przyjęty w Rzymie, a zyskana w ten sposób sława zapewniła mu wsparcie Gajusza Cilniusza Mecenasusa i – w końcu – uwagę samego *princepsa*¹⁸. Pomoc finansowa możnych protektorów umożliwiła poecie skupienie się wyłącznie na pracy literackiej, czego efektem stały się m.in. *Georgiki*.

Pracę nad *Georgikami* Wergiliusz rozpoczął prawdopodobnie w latach 37/36 p.n.e.¹⁹. Dzieło zostało ukończone około roku 30/29 p.n.e. i w tym czasie miało zostać odczytywane przyszłemu Augustowi leczącemu gardło w Atelli w Kampanii²⁰. *Georgiki* – poemat zawarty w czterech księgach został poświęcony rolnictwu, sadownictwu, hodowli zwierząt oraz pszczelarstwu. Dzieło powstawało przez siedem lat, ponieważ poeta skupił się nie tylko na kompozycji i koncepcji poematu, ale także odbył gruntowne studia źródłowe. Dzięki temu poemat jest nie tylko kunsztowny, ale też wiernie odzwierciedla warunki życia na wsi²¹. Wergiliusz wykorzystał własne doświadczenie, czerpał też z prac Hezjoda²², Arystotelesa, Teofrasta, Nikandra z Kolofonu²³, Aratosa²⁴, Eratostenesa, Warrona oraz wielu innych²⁵. Stworzone przez niego dzieło to nie tylko znakomity utwór poetycki i filozoficzny, ale przede wszystkim dydaktyczny. W *Georgikach* zawarto pochwałę ciężkiej pracy fizycznej, jako dobrej i uszlachetniającej, ale – co istotne – można je traktować także bardziej dosłownie jako specyficzny harmonogram prac polowych, hodowlanych oraz poradnik weterynaryjny.

Kwestie dotyczące hodowli, karmienia, rozmnażania oraz postępowania z chorymi zwierzętami najszerzej zostały omówione w pieśni czwartej²⁶. Co ciekawe, we wspomnianej pieśni szczególnie dużo uwagi poświęcił Wergiliusz kwestiom dotyczącym utrzymania i leczenia owiec²⁷. Występowanie tych zwierząt w sielankach, bukolikach itd. należy uznać za typowe dla gatunku literackiego przedstawiającego w sposób wyidealizowany uroki życia wiejskiego. Wyszute z piosenek pasterskich bukoliki pokazywały realistyczne obrazki z życia pasterzy lub stanowiły formę zabawy literackiej. Należy także brać pod uwagę, że taki dobór zagadnienia, któremu poświęcono zdecydowanie więcej

prawniczej poeta wrócił do domu, gdzie rozpoczął pracę nad utworami bukolicznymi, które zapewniły mu rozgłos jako znakomitemu poecie. W wyniku akcji wywłaszczeniowej ojciec Wergiliusza stracił majątek, co zmusiło go do szukania schronienia w Rzymie zob. R.S. Conway, 1925, s. 287–296.

¹⁷ Vergil, *Eclogues*, ed. R. Coleman, 1977 por. J.B. van Sickle, 2004.

¹⁸ M. Giebel, 2000; Ch. Simpson, 1996, s. 384–398.

¹⁹ D.L. Drew, 1929, s. 242–254.

²⁰ Ch. Nappa, 2005; J. Griffin, 1979, s. 61–80.

²¹ E. Prioux, 2005, s. 309–317.

²² R.F. Thomas, 1986, s. 171–198; M.D. Hyman, P. Thibodeau, 1999, s. 214–215.

²³ S. Harrison, 2004, s. 109–123.

²⁴ J.T. Katz, 2008, s. 105–123; É. Proiux, 2005, s. 309–317.

²⁵ D. Nelis, 2004, 1–21; A.H. Krappe, 1926, s. 42–44.

²⁶ Verg. *Georg.* 3.1–564.

²⁷ Verg. *Georg.* 3.294–298; 3.439–454.

miejsca niż innym wynikał nie tylko z konwencji utworu, ale być może także z gospodarczego znaczenia hodowli owiec²⁸.

Poeta wychowywał się w gospodarstwie wiejskim i w praktyce zetknął z życiem na wsi, nie tylko jego dobrymi stronami, ale także problemami, z jakimi musieli zmagać się rolnicy, w tym z chorobami zwierząt. W starożytnym Rzymie owce były stosunkowo popularnymi zwierzętami gospodarczymi a ich hodowlę uznawano za dochodową²⁹. Wełna, szczególnie biała, uzyskiwała bardzo wysoką cenę, stąd taka istotna dla właścicieli była odpowiednia opieka pozwalająca zapobiec uszkodzeniu runa³⁰. Choroby owiec stanowiły poważny problem, prowadząc do znaczących strat w produkcji wełny i mleka oraz samym pogłowi, ponieważ wiele chorób kończyło się padnięciem zwierząt. W przypadku wielu jednostek chorobowych problemem była także ich zaraźliwość powiększająca straty w pogłowi³¹.

Wergiliusz w *Georgikach* opisał świerz b – jedną z najczęściej diagnozowanych u owiec chorób³². Zarażone świerz bem zwierzęta są pokryte łuszczącym się owrzodzeniem a strupy zazwyczaj pokrywają wargi, pysk, nozdrza i małżowiny uszne. Strupy można odnaleźć także na wymieniu, mosznie, odbycie czy stawach nadgarstkowych i skokowych³³. Choroba, począwszy od antyku po czasy współczesne, jest uznawana za bardzo groźną z powodu wywoływanych przez nią strat ekonomicznych. Wełna zakażonych owiec nie nadaje się do użytku, widoczna jest także duża utrata masy ciała mimo normalnego żywienia stada³⁴. Wpływa to negatywnie na jakość produkowanego mięsa oraz mleka³⁵, wzrastają także straty wśród nowo narodzonych jagniąt, ponieważ ich masa urodzeniowa jest znacznie niższa niż w przypadku niezakażonych zwierząt³⁶. Ze względu na wspomniane kwestie od czasów starożytnych istotne było nie tylko leczenie choroby, ale także – a może przede wszystkim – zapobieganie jej wystąpieniu³⁷. To znacząco wpływało na popularność wszelkiego typu tekstów zawierających porady medyczne w tym zakresie.

W literaturze rzymskiej wzmianki na temat świerz bu u owiec po raz pierwszy pojawiły się w II wieku p.n.e. w *O gospodarstwie rolnym* Marka Porcjusza

²⁸ Starożytni Rzymianie hodowali owce, by pozyskać wełnę, mięso, skóry oraz mleko, które wykorzystywano zarówno jako surowe, jak i produkt wyściowy, z którego wytwarzano sery cieszące się dużą popularnością wśród arystokracji rzymskiej zob. M. Flohr, 2016, s. 49–62; J.M. Frayn, 1984.

²⁹ U. Schmöcke, D. Gross, E.A. Nikulina, 2018, s. 101–126; M.L. Ryder, 1964, s. 1–12.

³⁰ W.O. Moeller, 1976.

³¹ A. Bartnik, 2018, s. 5–20.

³² Verg. *Georg.* 3.439–454 por. A.H. van den Broek, J.F. Huntley, 2003, s. 79–91; G.I. Wilson, K. Blachut, I.H. Roberts, 1977, s. 292–297.

³³ A.H. van der Broek, J.F. Huntley, 2003, s. 79–91; A.M. Clark, F.B. Stephen, G.D. Cawley, S.J. Bellworthy, B.A. Groves, 1996, s. 451; G.I. Wilson, K. Blachut, I.H. Roberts, 1977, s. 292–297.

³⁴ A.C. Kirkwood, 1980, s. 469–470.

³⁵ G. Bonczar, A. Paciorek, 1999, s. 37–48.

³⁶ N.D. Sargison, P.R. Scott, C.D. Penny, R.S. Pirie, 1995, s. 287–289.

³⁷ D. Piedrafita, H.W. Raadsma, J. Gonzalez, E. Meeusen, 2010, s. 568–573.

Katona³⁸. Rzymianin zalecał stosowanie smarowidła przygotowywanego z oczyszczonego osadu oliwnego, wywaru z łubinu oraz osadu z dobrego wina. Preparatem smarowano owce po postrzyżynach. Zalecał także kąpiel w morzu lub solance. Zalecenia Katona należą do najstarszych opisanych przez Rzymian metod zapobiegania świerzbowi. Więcej informacji na temat przyczyn choroby, jej diagnozowania i leczenia zostało zawartych dopiero w *Georgikach* Wergiliusza.

Poeta odnotował, że choroba pojawiała się przede wszystkim w okresie srogich zim oraz przy opadach³⁹. Dokładnie stwierdził: „[...] sroga zima ze szronem weźrą się w ich ciało [...]”⁴⁰. To sugeruje, że panowało przekonanie iż przemarznięcie owczego runa może prowadzić do choroby. W kolejnych wersach odniósł się do niezwykle istotnych w przypadku świerzbu kwestii higienicznych, zauważając: „[...] po stryżeniu niemyty pot wełnę szcerniałą zlepią, a kolce cierni znaczą się na skórze [...]”⁴¹. Dwa zacytowane wersy zwracają uwagę na niezwykle ważny problem związany z kąpielą owiec oraz dbaniem o skórę po stryżeniu. Brak zabiegów higienicznych negatywnie wpływał nie tylko na kondycję zwierząt, zwiększając szansę zachorowania, ale także na jakość runa. Ważne było również dbanie o skórę po stryżeniu, kiedy pozbawione wełny zwierzęta były szczególnie narażone na urazy mechaniczne. Sam poeta wspominał o negatywnych efektach tego typu zaniedbań, m.in. spadku jakości wełny, która zlepią potem wyglądała jak poczerniała⁴². Co ciekawe – obserwacje poety zapisane w starożytności pozostają aktualne do dnia dzisiejszego. Zaniedbania higieniczne, w tym niemycie owiec czy brak dbałości o usuwanie roślin czepnych, nadal są jednym z podstawowych czynników prowadzących do uszkodzeń i spadku wartości runa⁴³.

Istotnym, z punktu widzenia Wergiliusza, działaniem było kąpanie owiec w słodkiej wodzie⁴⁴, najlepiej w rzece, ponieważ z przekazu wynika, że chodziło o wodzę płynącą. Zabieg zalecany w *Georgikach* miał poprawiać jakość wełny, usuwając pot i zanieczyszczenia⁴⁵. Wspomniane działanie było niezwykle ważne, ponieważ pot oraz flora bakteryjna w wełnie sprzyjała zażółceniom runa uniemożliwiającym prawidłowe farbowani⁴⁶. Zgodnie z przekazem poety, po postrzyżynach zwierzę należało natrzeć przygotowywaną maścią, biorąc: „[...] osad z oliwy, siarkę, piany srebra sporo, / dziegieć z Idy, wosk tłusty, cebulę mórz – scylę / czarną smołę, cuchnącej ciemieżycy tyle [...]”⁴⁷.

³⁸ Cato. 96.

³⁹ Verg. *Georg.* 3. 440–441.

⁴⁰ Verg. *Georg.* 3. 440.

⁴¹ Verg. *Georg.* 3. 442–443.

⁴² Verg. *Georg.* 3. 442.

⁴³ A. Skoczylas, 1978; S. Milewski, 2006, s. 516–519.

⁴⁴ Verg. *Georg.* 3. 444–445.

⁴⁵ Verg. *Georg.* 3. 442–444.

⁴⁶ E. Andersson, 2014, s. 41–51; G.J. Smith, I.J. Miller, V. Daniels, A.J. Smith, 1997, s. 124–126.

⁴⁷ Verg. *Georg.* 3. 448–450.

Z przekazu jasno wynika, że maść przygotowywano z osadu z oliwy, siarki, piany srebra czyli *spuma argenti*⁴⁸, dziegciu z Idy, tłustego wosku, cebulicy morskiej, smoły oraz ciemieżycy. Zgodnie z twierdzeniem Wergiliusza miał to być najskuteczniejszy z leków stosowanych, by nie dopuścić do pojawienia się świerzbu⁴⁹. Wspomniane w poemacie działania miały na celu zapobieżenie wystąpieniu choroby, na co składały się dwie kwestie: po pierwsze – poprawa warunków zoohigienicznych poprzez kąpiel (wpływała także na jakość wełny), po drugie zaś zabezpieczenie maścią skóry bezpośrednio po postrzyżynach. Także współcześnie sprawdza się, czy w czasie cięcia nie doszło do naruszenia powłok skórnych a w przypadku stwierdzenia zranień, nakłada się maść dezynfekującą⁵⁰.

Maść proponowaną przez Wergiliusza przygotowywano z kilku składników. Wosk i oliwa natłuszczały oraz uelastyczniały skórę, nadawały także lekowi odpowiednią konsystencję dzięki czemu dobrze utrzymywał się na powierzchni ciała. Wosk pszczeni ułatwiał utrzymanie wody w skórze, zapobiegając jej wysuszeniu, zawierał także witaminę A pobudzającą skórę do produkcji kolagenu i wspomagał gojenie ran⁵¹. Oliwa w antyku, począwszy od Hipokratesa, była używana do opatrywania ran oraz nacierania ciała, tak więc jej wykorzystanie w maści stosowanej na skórę nie było niczym nietypowym⁵². Dziegieć powstający w wyniku suchej destylacji drewna lub kory różnych gatunków drzew i krzewów posiada właściwości antyseptyczne oraz bakteriobójcze⁵³, zaś dodawana do preparatu siarka do dnia dzisiejszego znajduje zastosowanie w leczeniu chorób skóry – w tym nawracających zakażeń bakteryjnych, pasożytniczych i grzybiczych⁵⁴. Cebulica morska oraz ciemieżycy były wykorzystywane w medycynie antycznej stosunkowo często⁵⁵. Cebulicę uważano za skuteczny lek w przypadku obrzęków powstających z powodu niewydolności krążenia i nerek, a także nieżyty oskrzeli, zapalenia

⁴⁸ Tzw. piana srebra czyli *spuma argenti* w literaturze antycznej jest określana także nazwą *litharge*. Jest to produkt uboczny powstający w trakcie oddzielania srebra od ołowiu zob. T. Rahren et al. 1999, s. 299–308 por. A. Bartnik 2019, s. 53.

⁴⁹ Verg. *Georg.* 3. 451.

⁵⁰ E. Studzińska-Sroka, M. Dudek-Makuch, I. Czapska, 2018, s. 71–72.

⁵¹ D. Kopczyńska, S. Klasik-Ciszewska, K. Duda-Grychtoł, 2018, s. 48–52. Por. U. Goik, T. Goik, I. Załęska, 2016, s. 617–622; R. Buchwald, M.D. Breed, L. Bjostad, B.E. Hibbard, A.R. Greenberg, 2009, s. 585–594; P. Potschinkova, 1992.

⁵² I. Gorini, S. Iorio, R. Ciliberti, M. Licata, G. Armocida, 2019, s. 1575–1579. Por. G. Caramia, A. Gori, E. Valli, L. Cerretani, 2012, s. 375–388; D. Boskou (ed.), 2006.

⁵³ Dziegieć do dnia dzisiejszego jest wykorzystywany w leczeniu chorób skóry. Stosuje się go przy łuszczycu, wyprysku, trądziku, łojotoku, egzemach, liszaju czy grzybicach skóry zob. H. Celnik, W. Paszyński, 2016, s. 109–125.

⁵⁴ Do dnia dzisiejszego maści na bazie siarki są uznawane za skuteczne i wykorzystywane do leczenia świerzbu zob. M. Petryniak, 2016, s. 648–650; K. Zawadzińska-Halat, K. Pyrkosz, R. Rachowska, M. Weryńska-Kalemba, A. Filipowska-Grońska, J. Jastrzęb, 2016, s. 105–116.

⁵⁵ Na temat medycznych właściwości cebulicy morskiej i ciemieżycy pisali m.in. Hipokrates (*Hp. Ulc.* 12–13), Aretajos (*Aret.CA.* 1.3; *Aret.CD.* 2.7), Pedaniusz Dioskorydes (*Diosc.* 2.202), Celsus (*Cels. Med.* 3.21; 4.10; 6.8) czy Pliniusz Starszy (*Plin. HN.* 20.39; 23.28; 28.42; 30.8).

płuc czy astmy⁵⁶. Ciemniżycę natomiast stosowano m.in. jako środek przeciwbólowy oraz przy chorobach skóry⁵⁷. Proponowane przez Wergiliusza lekarstwo oraz jego skład jasno pokazuje, że nie korzystał on z pracy Katona Starszego proponującego nieco inny lek⁵⁸. Być może poeta opisał inną stosowaną przez hodowców mieszaną.

W kolejnych wersach poematu opisano sytuację, w której choroba już atakowała stado⁵⁹. Wergiliusz za skuteczny sposób zwalczania świerzbu uznawał wycięcie zarażonych miejsc i założenie opatrunku⁶⁰. Poeta stwierdził, że trzeba: „[...] nożem wrzodu głowę otworzyć [...]”. Celem zabiegu było oczyszczenie i usunięcie zmian spowodowanych chorobą. Rzymianin nie bez powodu nazywa „jadem” zawartość zmian spowodowanych świerzbem. Takie sformułowanie użyte w poemacie pokazuje, jak Rzymianie pojmowali przebieg choroby. Przecięcie i wyczyszczenie „wrzodu” pozwalało pozbyć się trucizny z jego wnętrza. Rzymianie nie wiedzieli, że chorobę wywołują roztocza *Psoroptes ovis*⁶¹, *Sarcoptes ovis*, *Chorioptes ovis*⁶² oraz *Psorergates ovis*⁶³, natomiast po analizie ich przekazów widoczne staje się, że dosyć dokładnie potrafili wskazać objawy świerzbu. Co ciekawe – autorzy zachowanych tekstów weterynaryjnych byli w większości właścicielami ziemskimi nieposiadającymi wykształcenia medycznego⁶⁴. Ich wiedza była efektem jedynie własnych obserwacji oraz informacji zapisanych przez poprzedników. Mimo tak nieuporządkowanej, wyrzykowej wiedzy, w przypadku świerzbu zdołali odkryć mechanizm powstawania choroby oraz czynniki sprzyjające zachorowaniom.

Oprócz wspomnianej już wzmianki na temat świerzbu umieszczonej w pracy Katona Starszego oraz wersów w poemacie Wergiliusza, kolejne informacje na temat tej choroby u owiec zamieścił dopiero Kolumella w swojej pracy *O rolnictwie*. W I wieku było to najbardziej kompletne kompendium wiedzy na temat hodowli i leczenia zwierząt gospodarskich. Rzymianin korzystał w prac wielu starszych autorów, w tym z *Georgik* Wergiliusza. Nie ma co do tego najmniejszych wątpliwości, ponieważ opisując metody leczenia chorych zwierząt, w niektórych miejscach dosłownie przytoczył wersy

⁵⁶ Roślina zawiera scylaren ($C_{36}H_{52}C_{13}$), glikozyd nasercowy. Pobudza pracę mięśnia sercowego, oddziałuje na mięśnie gładkie przewodu pokarmowego oraz macicy, ma także działanie moczopędne zob. T. Haake, 1998, s. 8–9.

⁵⁷ Ciemniżycę białą (*Veratrum album* L.) uznawano za skuteczną przy leczeniu wszawicy zob. A. Grys, Z. Łowicki, A. Gryszczyńska, M. Kania, A. Parus, 2011, s. 191–196.

⁵⁸ Cato. 96. Rzymianin na świerzb zalecał lek przygotowywany z osadu oliwnego, wywaru z łubinu z osadem z wina oraz kąpiel w słonej wodzie.

⁵⁹ Verg. *Georg.* 3.452–453.

⁶⁰ Verg. *Georg.* 3.452–453.

⁶¹ W.D. Smith, A. van den Broek, J. Huntley, D. Pettit, J. Machell, H.R.P. Miller, P. Bates, M. Taylor, 2001, s. 87–91; B.J. Losson, J.F. Lonneux, M. Lekimme, 1999, s. 219–229.

⁶² A. Essig, H. Rinder, R. Gothe, M. Zahler, 1999, s. 309–318; A.C.G. Heath, 1978, s. 299–310.

⁶³ T. Meintjes, L.J. Fourie, I.G. Horak, 2002, s. 135–136; D.S. Bell, W.D. Pouden, B.H. Edgington, O.G. Bentley, 1952, s. 117–120.

⁶⁴ L. Santacroce, L. Botalico, J.A. Charitos, 2017, s. 92; R. Jackson, 1991.

pochodzące z poematu⁶⁵. Kolumella prezentował bardzo ciekawe podejście do świerzbu. W swojej pracy wymienił szereg czynności oraz preparatów, których stosowanie począwszy od chwili postrzyżyn miało zapobiec wystąpieniu tej choroby w stadzie. Co ciekawe, przekazane przez niego informacje w dużej mierze zaczerpnięte zostały z przekazu Wergiliusza.

W pracy Kolumelli podano recepturę leku, którym – podobnie jak w zaleceniach Wergiliusza – należało nacierać owce po postrzyżynach. Analizując obydwa przekazy warto zwrócić uwagę na fakt, że w *O rolnictwie* skład leku jest nieco inny – zgodnie z przekazem należało go przygotować mieszając sok z gotowanego łubinu i utartą ciemną białą ze starym winem oraz osadem z oliwy⁶⁶. Lek podawano przez trzy dni. Nieco inaczej wyglądała także kwestia kąpeli, ponieważ Kolumella zalecał oprócz mycia w rzece alternatywne wykorzystanie w tym celu morza⁶⁷. Bez wątplenia agronom czerpał ze znacznie większej ilości źródeł a nie tylko z przekazu Wergiliusza⁶⁸. Proponował zróżnicowane metody leczenia, aby – niezależnie od rejonu, w jakim posiadało się gospodarstwo, można było znaleźć tę nadającą się do zastosowania⁶⁹.

Kolumella, bez wątplenia korzystający z wielu dzieł, podzielał przekonania Wergiliusza dotyczące przyczyn wystąpienia świerzbu. Podobnie jak autor *Georgik* wspominał o chłodzie oraz złej pogodzie, odnotował także, że jedną z przyczyn zachorowań było niestosowanie po postrzyżynach odpowiedniego leku, który należało wcierać w skórę oraz zaniechanie kąpeli⁷⁰. Wspominał również, że niedostatek paszy i związane z tym wychudzenie owiec zwiększało szansę na wystąpienie choroby⁷¹. W pracy Kolumelli zamieszczono znacznie dokładniejszy opis zachowania zwierząt zarażonych świerzbem – ewidentnie wynikało to z charakteru pracy Rzymianina⁷².

W *Georgikach* przedstawiono tylko dwie metody: jedną zapobiegającą chorobie i drugą, polegającą na chirurgicznym usunięciu zmian. Taki dobór metod może wynikać nie tylko z tego, że w antyku uznawano je za skuteczne, ale

⁶⁵ Kolumella (Col. 7.5.6; Columella, *On Agriculture*. Volume II. Book 5–9) przytacza wersy z trzeciej pieśni *Georgik* (Verg. *Georg.* 3. 440–441).

⁶⁶ Receptura leku jest zbliżona do tej proponowanej przez Katona Starszego. Kolumella podał także kilka innych propozycji leków działających na świerzbobójczo.

⁶⁷ Col. 7.4.7–8.

⁶⁸ Przytoczony przez Kolumellę skład leku oraz zalecenie kąpeli w słonej wodzie jest tożsamy z zaleceniem pochodzącym z tekstu Katona Starszego, niemniej autor przypisał ją Celsowski.

⁶⁹ W różnych rejonach Imperium Rzymskiego ze względu na warunki naturalne niektóre rośliny czy minerały używane do przygotowywania leków były trudno lub w ogóle niedostępne, podobnie wyglądała kwestia z dostępnością do cieków wodnych. Podejście Kolumelli do tematu czyniło jego pracę uniwersalnym kompendium agronomicznym.

⁷⁰ Col. 7.5.5.

⁷¹ Col. 7.5.6.

⁷² Col. 7.5.6. Wśród nich wymienił m.in. skubanie zakażonych miejsc zębami, uderzanie w nie rogiem, tarcie o drzewa lub ściany. Zdaniem Rzymianina w przypadku stwierdzenia objawów choroby należało jak najszybciej schwytać zwierzę, ostrzyć wełnę oraz zastosować jeden z leków opisanych w pracy. Szczególnie istotne, co podkreślał Rzymianin, było oddzielenie chorego zwierzęcia od stada. Należało to uczynić ze względu na wysoką zaraźliwość, z której sprawę zdawali sobie już starożytni Rzymianie.

przede wszystkim z charakteru dzieła Wergiliusza. W odróżnieniu od poety, Kolumella podał kilka receptur leków zwalczających świerzby, co sam tłumaczył kwestią dostępności niektórych składników⁷³. Nie bez znaczenia był także fakt, że praca Kolumelli była tekstem o tematyce agronomicznej, tak więc istotne było jak najszerze omówienie problematyki, zaś poemat miał przede wszystkim charakter dydaktyczny. Kolejnym nawiązaniem do poematu Wergiliusza jest opis najbardziej inwazyjnej metody walki ze świerzbem czyli wycięcie zaatakowanych przez chorobę miejsc⁷⁴. Wspomniana metoda była charakterystyczna dla antyku. Współcześnie, ze względu na znajomość etiologii choroby, w medycynie weterynaryjnej podczas leczenia pacjentów dotkniętych świerzbem nie stosuje się metod chirurgicznych.

W IV wieku Rutyliusz Taurus Emilianus Palladiusz, bazując na pracach starszych autorów zwrócił uwagę, że większa ilość zwierząt choruje w okresie występowania śniegu lub zimnych deszczy⁷⁵. Jego zdaniem choroba miała się pojawiać po strzyżeniu, jeżeli nie zastosowało się odpowiednich leków oraz procedur, co pokrywa się zarówno z przekazem Wergiliusza, jak i Kolumelli, znającego prace rzymskiego poety. Zdaniem Palladiusza, aby zapobiec wystąpieniu świerzbu, należało umyć owce w morzu lub rzece a także zwrócić uwagę, by zwierzęta się nie pokaleczyły, co kilka wieków wcześniej najpierw zalecał Wergiliusz a potem Kolumella. Omówione w *Traktacie o rolnictwie* przyczyny pojawienia się świerzbu korespondują ze starszymi przekazami⁷⁶. Palladiusz, mocno opierając swoje wywody na przekazie Kolumelli, przedstawił zestaw leków na świerzby znany z pracy starszego kolegi, wzbogacając je o kilka nowych spostrzeżeń⁷⁷.

⁷³ Pierwszy z proponowanych przez Kolumellę leków przygotowywano z równych części tłuczonej ciemniżycy białej, osadu z wina, osadu z oliwy oraz z soku gotowanego łubinu (Col. 7.5.7). Skutecznym lekiem miał być także sok z zielonej cykuty zmieszany z solą, umieszczony w glinianym naczyniu i zakopany na rok, by dojrzał (Col. 7.5.8). Preparatem należało smarować miejsca zaatakowane przez świerzby po wcześniejszym starciu z nich strupów. Alternatywą dla wspomnianych już leków mógł być preparat przygotowany z osadu oliwnego gotowanego z ludzką uryną (Col. 7.5.9). Część osób po częściowym odparowaniu uryny dodawała do preparatu soku z zielonej cykuty oraz soli (Col. 7.5.9). Dobry efekt miała także dawać siarka zmieszana z płynną smołą (Col. 7.5.10).

⁷⁴ Kolumella omawiając leki skuteczne w przypadku świerzbu wspomina o chirurgicznym usunięciu zainfekowanych miejsc, powołując się w tym miejscu na Georgiki Wergiliusza (Verg. Georg. 3. 452–453).

⁷⁵ Palladiusz, *Opus Agriculturae. De Veterinaria Medicina. De Insitione*, 14.30.1 (dalej cyt. Pallad.).

⁷⁶ Autor dodatkowo wspomniął także, że pojawienie się świerzbu może wynikać z braku paszy i wychudzenia, a choroba miała się objawiać skubaniem zainfekowanych miejsc, uderzaniem w nie rogiem lub kopytem a także ocieraniem się. Powinny być także widoczne zmiany na skórze. W przypadku zauważenia takich objawów zalecano natychmiastowe odizolowanie chorych osobników od stada oraz innych zwierząt, by zapobiec szerzeniu się choroby (Pallad. 14.30.3).

⁷⁷ Wśród polecanych przez IV wiecznego autora leków znalazła się znana już z przekazu Kolumelli mikstura przygotowana z osadu oliwnego, winnego oraz wywaru z łubinu (Pallad. 14.30.5). Kilka fragmentów później Palladiusz wspomniął, żeby dodać osadu z białego wina oraz zastosować wywar z gorzkiego łubinu. Mieszanke należało podgrzać w garnku i nacierać

Biorąc pod uwagę przekazy Wergiliusza oraz Palladiusza, w których autorzy wspomnieli o większej ilości zachorowań w zimie i okresach mokrych należy się zastanowić, czy część przypadków nie była błędnie diagnozowana⁷⁸. Wprawdzie świerzbowiec owczy najlepiej rozwija się w wysokiej wilgotności sięgającej nawet 85%, co pokrywałoby się ze wzmiankami o większej ilości chorych zwierząt w okresach wilgotnych, ale wymaga także stosunkowo wysokiej temperatury wynoszącej 36 stopni Celcjusza. W tych optymalnych warunkach cykl rozwojowy świerzbowca trwa 17–18 dni. W niższej temperaturze jest on znacznie wolniejszy, trwając nawet 3 miesiące⁷⁹. Błędy w diagnozowaniu może także sugerować preferowana, począwszy od Wergiliusza przez Kolumellę a na Palladiuszu kończąc, chirurgiczna metoda usuwania zmian. W przypadku klasycznego świerzbowca zmiany skórne nie są tak duże, by wyglądały jak wrzody. Oczywiście, istnieje możliwość bakteryjnego nadkażenia przez np. paciorkowce czy gronkowce i w związku z tym rozwoju infekcji bakteryjnej powodującej zmiany skórne wyglądające jak wrzody, niemniej należy brać pod uwagę błędne klasyfikowanie przez starożytnych niektórych dermatoz jako świerzbu.

Bez wątplenia różnice w ilości zalecanych kuracji między przekazem Wergiliusza, Kolumelli i Palladiusza wynikały z zupełnie odmiennego charakteru tych prac. Teksty Kolumelli oraz Palladiusza były tekstami agronomicznymi, przeznaczonymi dla właścicieli gospodarstw rolnych i hodowców. Z tego powodu można zakładać, że pracując nad swoimi dziełami czytali liczne opracowania z zakresu rolnictwa a także teksty autorów wspominających o metodach leczenia chorób, prowadzenia hodowli czy uprawy. Dodatkowo jednym z podstawowych źródeł Palladiusza był popularny w Rzymie tekst Kolumelli, tak więc niezwykle podobieństwo między tekstami nie powinno dziwić. Utwór Wergiliusza natomiast w założeniu nie miał być traktatem agronomicznym a poematem o charakterze dydaktycznym, opiewającym proste życie na wsi.

nią owce przez dwa dni. Trzeciego dnia należało wykąpać owcę w morzu lub ciepłej wodzie z solą a następnie w słodkiej zob. Pallad. 14. 34. 1–2. Lek proponowany przez Palladiusza był znany już w II wieku p.n.e. Jako jeden z pierwszych wspomniął o nim Marek Porcjusz Katon (Cato. 96). Za skuteczny uważano także preparat z soku z zielonej cykuty z uprażoną solą. Nacierano nim zakażone miejsca po wcześniejszym oczyszczeniu ich cegłą lub pumeksem (Pallad. 14.30.6). Sok z zielonej cykuty z prażoną solą wlewano do glinianego naczynia i trzymano przez rok zakopany w gnojowisku. Lek stosowano dopiero po upłynięciu tego czasu. Jako leki stosowano także osad oliwny, gorącą ludzką urynę (Pallad. 14.30.7), osad oliwny z sokiem z zielonej cykuty i solą czy siarkę utartą z płynną smołą (Pallad. 14.30.8). Proponowano także nacieranie ugotowanymi szyszkami cyprysowymi lub lekiem przygotowanym z mieszanki siarki, cibory i bieli ołowianej z masłem, niektórzy sugerowali również polewanie chorych zwierząt oślim moczem pozyskany z kałuży (Pallad. 14.34.3). Rzymianin wspominał także, że część hodowców w ogóle nie stosowała leków, tylko strzygła zarażone świerzbem miejsca i przemyczała je starym moczem.

⁷⁸ W rozpoznaniu różnicowym pod uwagę brana jest także ospa owiec zob. V. Bhanuprakash, B.K. Indrani, M. Hosamani, R.K. Singh, 2006, s. 27–60; W. Plowright, W.G. MacLeod, R.D. Ferris, 1959, s. 400–413.

⁷⁹ R. Wall, K.E. Smith, E. Berriatua, N.P. French, 1999, s. 253–264; A.M. Clark, F.B. Stephen, G.D. Cawley, S.J. Bellworthy, B.A. Groves, 1996, s. 451; A.N. Sinclair, A.G. Kirkwood, 1983, s. 65.

Sam charakter tekstu oraz grono jego potencjalnych odbiorców powodowało, że bezcelowe byłoby skupianie się na wielu różnych metodach zwalczania świerzbu. Biorąc pod uwagę skrupulatne przygotowanie Wergiliusza i lekturę wielu tekstów można założyć, że na potrzeby poematu przytoczył metody leczenia uznawane w jego czasach za najskuteczniejsze. Wyciągnięcie takich wniosków w dużej mierze jest usprawiedliwione analizą młodszych przekazów. W kolejnych wiekach autorzy tekstów typowo agronomicznych przywoływali informacje zawarte w poemacie Wergiliusza. Podawali te same przyczyny występowania choroby, procedury postępowania ze zwierzętami oraz metody leczenia – także przez nich uznawane za skuteczne. Na pewno w starożytnym Rzymie opisane w *Georgikach* metody walki ze świerzbem były uznawane za skuteczne, bowiem stosowano je jeszcze wiele wieków po śmierci Wergiliusza.

Zupełnie odmienną kwestią pozostaje problem realnej skuteczności leków na świerzb stosowanych w starożytnym Rzymie, w tym tych proponowanych przez słynnego poetę. Bez wątplenia sami antyczni musieli uznawać je za skuteczne, ponieważ przywoływano je w kolejnych wiekach. W świetle współczesnej wiedzy na temat odpowiednich metod leczenia świerzbu, proponowane przez Rzymian leki w większości miały niewielkie szanse na zwalczenie ciężkich przypadków choroby. W celu pełnego wyleczenia zwierzęcia konieczne jest stosowanie środków z grupy awermektyn i milbemycyny⁸⁰, niemniej część stosowanych w starożytności preparatów miała szanse złagodzić objawy, może nawet wyleczyć łżejsze przypadki. Świerzbowiec lubi środowisko zasadowe, dlatego wszelkie preparaty o odczynie kwaśnym stosowane miejscowo na zmiany działały świerzbobójczo. Z tego także powodu leki i maści z dodatkiem uryny czy siarki mogły przynosić ulgę chorym zwierzętom⁸¹. Istotne w leczeniu były także preparaty na bazie ziół, np. pokrzywy, które ze względu na swoje właściwości łagodzące zmniejszały towarzyszące chorobie swędzenie. Zmniejszenie świądu było bardzo istotną kwestią, ponieważ zapobiegało drapaniu a w konsekwencji powstawaniu ran, które mogły ulec nadkażeniu bakteryjnemu. Skutecznym, praktykowanym do dnia dzisiejszego sposobem walki ze świerzbem było również zwiększanie higieny w pomieszczeniach dla zwierząt, co proponowali już starożytni⁸².

Zawarte w *Georgikach* Wergiliusza porady dotyczące diagnozowania, zwalczania oraz ewentualnego zapobiegania świerzbowi u owiec nie odbiegały od tych stosowanych w antyku. Poeta, przygotowując te fragmenty swojego dzieła i czerpiąc z tekstów specjalistycznych, wykazał się gruntowną wiedzą na temat choroby. Co istotne – leki oraz metody postępowania z chorymi owcami zaproponowane przez Rzymianina były stosowane w kolejnych wiekach, o czym świadczy przywołanie tych metod w pracach Kolumelli

⁸⁰ K.Y. Mumcugolu, L. Gilaed, 2008, s. 248–251; D.J. O'Brien, 1999, s. 177–185; E. Papadopoulos, G.C. Fthenakis, 1999, s. 165–168; W.M. Boyce, J.A. Miller, D.A. Jessup, R.K. Clark, 1992, s. 211–213; G.W. Benz, R.A. Roncalli, S.J. Gross, 1989, s. 215–229.

⁸¹ Siarkę stosowano w leczeniu świerzbu zarówno u zwierząt, jak i u ludzi, zob. P.V. Gulati, K.P. Singh, 1978, s. 269–273.

⁸² T. Pęczek, 1998, s. 17–18.

czy Palladiusza. Obydwaj autorzy traktatów agronomicznych bezpośrednio powoływali się na poemat, uznając podane w nim metody za skuteczne. Z medycznego punktu widzenia lek do smarowania zaproponowany przez Wergiliusza miał szansę łagodzić objawy choroby a nawet – w lżejszych przypadkach – doprowadzić do wyleczenia zwierząt. Zastosowane w preparacie wosk i osad z oliwy uelastyczniały i nawilżały skórę równocześnie umożliwiając utrzymanie leku na powierzchni. Dziegieć, siarka oraz *spuma argenti* zapewniały pH niekorzystne dla rozwoju świerzbowca, zaś smoła zabezpieczała skórę przed owadami⁸³. Natomiast dodana do preparatu ciemnyca pozytywnie wpływała na zmiany skórne.

Bibliografia

Źródła

- Areteaus, *De causis et signis acutorum morborum*, [w:] *The Extant Works of Areteaus*, ed. F. Adams, Boston 1972.
- Areteaus, *De curatione diuturnorum morboru libri duo*, [w:] *The Extant Works of Areteaus*, ed. F. Adams, Boston 1972.
- Cato and Varro, *On Agriculture*, ed. W.D. Hooper, H.B. Ash, Cambridge 1934.
- Columella, *On Agriculture. Volume II. Book 5–9*, tr. E.S. Forster, E.H. Heffner, Cambridge 1954.
- Dioscorides, *De material medica*, tr. L.Y. Beck, Hildesheim 2005.
- Hippocrates, *Volume VIII. Places in Man. Glands. Fleshes, Prorrhetic 1–2. Physician. Use of Liquids. Ulcers. Haemorrhoids and Fistulas*, ed. P. Potter, Cambridge 1995.
- Palladius, *Opus Agriculturae. De Veterinaria Medicina. De Insitione*, ed. R.H. Rodgers, Leipzig 1975.
- Pliny, *Natural History. Volume VI: Books 20–23*, ed. W.H.S. Jones, Cambridge 1951.
- Pliny, *Natural History. Volume VIII. Books 28–32*, ed. W.H.S. Jones, Cambridge 1963.
- Vergil, *Georgics*, ed. R.A.B. Mynors, Oxford 1990.
- Wergiliusz, *Bukoliki i Georgiki*, przeł. Z. Abramowiczówna, Warszawa 2006.

Opracowania

- Andersson E., 2014, *Strand, Sheep, Wool and Textile Production. An Interdisciplinary Approach to the Complexity of Wool Working*, [w:] *Wool Economy in the Ancient Near East and the Aegean. From the Beginnings of Sheep Husbandary to Institutional Textile Industry*, ed. C. Breniquet, C. Michel, Oxford–Philadelphia, s. 41–51.
- Baldwin B., 1963, *Columella's Sources and how he used them*, „Latomus” 22, s. 785–791.
- Bartnik A., 2018, *Kilka uwag w kwestii identyfikacji i leczenia chorób owiec w starożytnym Rzymie*, „Studia Historyczne” 61, 2 (242), s. 5–20.

⁸³ Stosowanie smoły jako preparatu zabezpieczającego leczone miejsce przed owadami było w starożytności powszechne. Często zabezpieczano w ten sposób rany, na które nakładano leki zawierające miód.

- Bartnik A., 2019, „*Śwędzący problem*”: rzymscy weterynarze w walce z pasożytami zewnętrznymi, „*Wiek Stary i Nowy*” 14 (19), s. 37–57.
- Batstone W., 1997, *Virgilian didaxis: value and meaning in the Georgics*, [w:] *The Cambridge Companion to Virgil*, ed. Ch. Martindale, Cambridge, s. 125–144.
- Bell D.S., Pounden W.D., Edgington B.H., Bentley O.G., 1952, *Psorergates ovis – a cause of itchiness in Sheep*, „*Journal of the American Veterinary Medical Association*” 120, s. 117–120.
- Benz G.W., Roncalli R.A., Gross S.J., 1989, *Use of Ivermectin in Cattle, Sheep, Goat and Swine*, [w:] *Ivermectin and Abamectin*, ed. W.C. Campbell, New York, s. 215–229.
- Bhanuprakash V., Indrani B.K., Hosamani M., Singh R.K., 2006, *The current status of sheep pox diseases*, „*Comparative Immunology, Microbiology and Infectious Diseases*” 29, s. 27–60.
- Bonczar G., Paciorek A., 1999, *Właściwości mleka owczego*, „*Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie*” 360, s. 37–48.
- Boskou D. (ed.) 2006, *Olive oil. Chemistry and Technology*, Champaign.
- Boyce W.M., Miller J.A., Jessup D.A., Clark R.K., 1992, *Use of Ivermectin Implants for the Treatment of Psoroptic Scabies in Free-Ranging Bighorn Sheep*, „*Journal of Zoo and Wildlife Medicine*” 23, s. 211–213.
- Buchwald R., Breed M.D., Bjostad L., Hibbard B.E., Greenberg A.R., 2009, *The role of fatty acids in the mechanical properties of beeswax*, „*Apidologie*” 40, s. 585–594.
- Caramia G., Gori A., Valli E., Cerretani L., 2012, *Virgin olive oil in preventive medicine: from legend to epigenetics*, „*European Journal of Lipid Science and Technology*” 114, s. 375–388.
- Carroll P.D., 1976, *Columella the Reformer*, „*Latomus*” 35, s. 783–790.
- Celnik H., Paszyński W., 2016, *Dziegieć drzewny w lecznictwie medycznym w Polsce*, „*Medycyna nowożytna. Studia nad kulturą medyczną*” 22 (2), s. 109–125.
- Christmann E., 2003, *Bemerkungen zu Autoren und ihrem Publikum in der römischen Landwirtschaftslehre*, [w:] *Antike Fachschrifteller: Literarischer Diskurs und sozialer Kontext*, Hrsg. M. Horster, Ch. Reitz, Stuttgart, s. 121–151.
- Claassen J.-M., 1975, *The Life and Works of Publius Vergilius Maro*, „*Akroterion*” 20, s. 5–12.
- Clark A.M., Stephen F.B., Cawley G.D., Bellworthy S.J., Groves B.A., 1996, *Resistance of the sheep scab mite Psoroptes ovis to propetamphos*, „*Veterinary Record*” 139, s. 451.
- Conway R.S., 1925, *Where was Vergil's farm?*, „*Bulletin of the John Rylands Library*” 9, s. 287–296.
- Doody A., 2007, *Virgil, the farmer? Critiques of the Georgics in Columella and Pliny*, „*Classical Philology. A Journal Devoted to Research in Classical Antiquity*” 102, s. 180–197.
- Drew D.L., 1929, *The structure of Vergil's Georgics*, „*The American Journal of Philology*” 50, s. 242–254.
- Dyer R.R., 1996, *Where did Parthenius teach Vergil?*, „*Vergilius*” 42, s. 14–24.
- Essig A., Rinder H., Gothe R., Zahler M., 1999, *Genetic Differentiation of Mites of the Genus Chorioptes (Acari: Psoroptidae)*, „*Experimental & Applied Acrology*” 23, s. 309–318.
- Flohr M., 2016, *The Wool Economy of Roman Italy*, [w:] *Textiles, Trade and Theories. From the Ancient Near East to the Mediterranean*, ed. K. Droßs-Krüpe, M.-L. Nosch, Münster, s. 49–62.
- Forster E.S., 1950, *Columella and his Latin Treatise on Agriculture*, „*Greece & Rome*” 19, s. 123–128.
- Frayn J.M., 1984, *Sheep-Rearing and the Wool Trade in Italy During the Roman Period*, Ann Arbor.

- Giebel M., 2000, *Maecenas: Freund und Förderer der Talente in Rom, Patron, der Stifter*, Fürstentfeldbruck.
- Goik U., Goik T., Załęska I., 2016, *Właściwości wosku pszczelego i jego zastosowanie w kosmetyce i kosmetologii*, „Kosmetologia Estetyczna” 5, s. 617–622.
- Goodfellow M.S., 2015, *Early reception of Virgil's Georgics: Protinus Italiam Conceptit*, „Vergilius” 61, s. 43–76.
- Gorini I., Iorio S., Ciliberti R., Licata M., Armocida G., 2019, *Olive oil in pharmacological and cosmetics tradition*, „Journal of Cosmetic Dermatology” 18, s. 1575–1579.
- Gowers E., 2000, *Vegetable Love: Virgil, Columella and Garden Poetry*, „Ramus” 29, s. 127–148.
- Griffin J., 1979, *The Fourth Georgic, Virgil, and Rome*, „Greece & Rome” 26, s. 61–80.
- Grys A., Łowicki Z., Gryszczyńska A., Kania M., Parus A., 2011, *Rośliny zielarskie w leczeniu chorób skóry – bezpieczeństwo i zastosowanie*, „Postępy Filoterapii” 3, s. 191–196.
- Gulati P.V., Singh K.P., 1978, *A Family Based Study of the Treatment of Scabies with Benzyl Benzoate and Sulphur Ointment*, „Indian Journal of Dermatology, Venerology and Leprology” 44, s. 269–273.
- Haake T., 1998, *Cebulica morska – roślina lecznicza o właściwościach trujących*, „Wiadomości Zielarskie” 40, s. 8–9.
- Hardie P., 1993, *The Epic Successors of Virgil*, Cambridge.
- Harrison S., 2004, *Virgil's Corycius senex and Nicander's Georgica: Georgics 4.116–48*, [w:] *Latin Epic and Didactic Poetry: Genre, Tradition and Individuality*, ed. M. Gale, Swansea, s. 109–123.
- Heath A.C.G., 1978, *The scrotal mange mite, Chorioptes bovis (Hering. 1845) on sheep: seasonality, pathogenicity and infra-flock transfer*, „New Zealand Veterinary Journal” 26, s. 299–310.
- Heurgon J., 1976, *L'agronome carthaginois Magon et ses traducteurs en latin et en grec*, Paris.
- Horsfall N., 1989, *Virgil and Marcellus Education*, „The Classical Quarterly” 39, s. 266–267.
- Hyman M.D., Thibodeau P., 1999, *The Hope of the Year: Virgil Georgics 1.224 and Hesiod Opera et Dies 617*, „Classical Philology. A Journal Devoted to Research in Classical Antiquity” 94, s. 214–215.
- Jackson R., 1991, *Doctors and Diseases in the Roman Empire*, London.
- Johnston P.A., 1980, *Virgil's Agricultural Golden Age. A Study of the Georgics*, Leiden.
- Katz J.T., 2008, *Virgil Translates Aratus: Phaenomena 1–2 and Georgics 1.1.2*, „Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici” 60, s. 105–123.
- Kirkwood A.C., 1980, *Effect of Psoroptes ovis on the weight of sheep*, „Veterinary Record” 107, s. 469–470.
- Kolendo J., 1973, *Le traité d'agronomie des Saserna*, Wrocław.
- Kopczyńska D., Klasik-Ciszewska S., Duda-Grychtoł K., 2018, *Produkty pszczele w pielęgnacji skóry*, „Medycyna Rodzinna” 21, s. 48–52.
- Krappe A.H., 1926, *A Source of Vergil Georg. II. 136–176*, „The Classical Quarterly” 20, s. 42–44.
- Kromer G., 1979, *The didactic tradition in Vergil's Georgics*, „Ramus” 8, s. 7–21.
- Losson B.J., Lonnew J.F., Lekimme M., 1999, *The pathology of Psoroptes ovis infestation in cattle with a special emphasis on breed difference*, „Veterinary Parasitology” 83, s. 219–229.
- Lyne R.O.A.M., 1978, *The Neoteric Poets*, „The Classical Quarterly” 28, s. 167–187.
- Mahaffy J.P., 1890, *The Work of Mago on Agriculture*, „Hermathena” 7, s. 29–35.

- Meintjes T., Fourie L.J., Horak I.G., 2002, *Host preference of the sheep scab mite, Psoroptes ovis*, "Journal of the South African Veterinary Association" 73, s. 135–136.
- Mikołajczyk I., 2004, *Rzymska literatura agronomiczna*, Toruń.
- Milewski S., 2006, *Walory prozdrowotne produktów owczych*, „Medycyna Weterynaryjna” 52, s. 516–519.
- Moeller W.O., 1976, *The Wool Trade of Ancient Pompeii*, Leiden.
- Mumcogulu K.Y., Gilaed L., 2008, *Treatment of scabies infestation*, „Parasite” 15, s. 248–251.
- Nappa Ch., 2005, *Reading after Actium. Vergil's Georgics, Octavian and Rome*, Ann Arbor.
- Nelis D., 2004, *Georgics 2.458–542: Virgil, Aratus and Empadocles*, „Dictynna. Revue de poétique latine” 1, 1–21
- O'Brien D.J., 1999, *Treatment of psoroptic mange with reference to epidemiology and history*, „Veterinary Parasitology” 83, s. 177–185.
- Otis B., 1995, *Virgil: a study in civilized poetry*, London.
- Papadopouloos E., Fthenakis G.C., 1999, *Administration of moxidectin for treatment of sarcoptic mange in flock of sheep*, „Small Ruminant Research” 31, s. 165–168.
- Petryniak M., 2016, Świerzb diagnostyka i leczenie, „Dermatologia” 5, s. 648–650.
- Pęczek T., 1998, *Warunki zoohigieniczne a choroby owiec*, „Doradca. Galicyjski Magazyn Rolniczy” 69, s. 17–18.
- Piedrafita D., Raadsma H.W., Gonzalez J., Meeusen E., 2010, *Increased production through parasite control: can ancient breeders of sheep teach us a lesson*, „Trends in Parasitology” 26, s. 568–573.
- Plowright W., MacLeod W.G., Ferris R.D., 1959, *The pathogenesis of sheep pox in the skin of sheep*, „Journal of Comparative Pathology” 69, s. 400–413.
- Potschinkova P., 1992, *Bienenprodukte in der Medizin*, München.
- Prioux É., 2005, *Deux jeux de mots sur le nom d'Aratos: note sur Virgile, B III 42 et Aratos, Phaen. 2*, „Revue de Philologie” 79, s. 309–317.
- Putnam M.C.J., 1979, *Virgil's Poem of the Earth: Studies in the „Georgics”*, Princeton.
- Rahern T. et al., 1999, *Lithrage from Laurion: A medical and metallurgical commodity from South Africa*, „L'Antiquité Classique” 68, s. 299–308.
- Ryder M.L., 1964, *The History of Sheep Breeds in Britain*, „The Agricultural History Review” 12, s. 1–12.
- Santacroce L., Botalico L., Charitos J.A., 2017, *Greek Medicine Practice at Ancient Rome. The Physician Molecularist Asclepiades*, „Medicines (Basel)” 4, s. 92.
- Sargison N.D., Scott P.R., Penny C.D., Pirie R.S., 1995, *Effect of an outbreak of sheep scab (Psoroptes ovis infestation) during mid-pregnancy on ewe body condition and lamb birth weight*, „Veterinary Record” 136, s. 287–289.
- Schmölcke U., Gross D., Nikulina E.A., 2018, *The history of sheep husbandary in Austria from the Neolithic to the Roman Period*, „Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien. Serie A für Mineralogie und Petrographie, Geologie und Paläontologie, Anthropologie und Prähistorie” 120, s. 101–126.
- Simpson Ch., 1996, *Two Small Thoughts on 'Clinius Maecenas'*, „Latomus” 55, s. 384–398.
- Sinclair A.N., Kirkwood A.G., 1983, *Feeding behavior of Psoroptes ovis*, „Veterinary Record” 112, s. 65.

- Skoczylas A., 1978, *Biologia owczego runa*, Warszawa.
- Smith G.J., Miller I.J., Daniels V., Smith A.J., 1997, *White wool, the growth of the ancient dye industry and an expanding colour vocabulary*, „Journal of the Society of Dyers and Colourists” 113, s. 124–126.
- Smith W.D., Van den Broek A., Huntley J., Pettit D., Machell J., Miller H.R.P., Bates P., Taylor M., 2001, *Approaches to vaccines for Psoroptes ovis (sheep scab)*, „Research in Veterinary Science” 70, s. 87–91.
- Studzińska-Sroka E., Dudek-Makuch M., Czapska I., 2018, *Zastosowanie roślin w profilaktyce i leczeniu zwierząt hodowlanych*, „Wiadomości Zootechniczne” 56, s. 71–72.
- Tarrant R.J., 1997a, *Aspects of Virgil's reception in antiquity*, [w:] *The Cambridge Companion to Virgil*, ed. Ch. Martindale, Cambridge, s. 56–72.
- Tarrant R.J., 1997b, *Poetry and power: Virgil's poetry in contemporary context*, [w:] *The Cambridge Companion to Virgil*, ed. Ch. Martindale, Cambridge, s. 169–187.
- Thibodeau P., 2018, *Ancient agronomy as a literature of best practices*, [w:] *The Oxford Handbook of science and medicine in the classical world*, ed. P.T. Keyser, J. Scarborough, Oxford, s. 463–479.
- Thomas R.F., 1986, *Virgil's Georgics and the Art of Reference*, „Harvard Studies in Classical Philology” 90, s. 171–198.
- Thomas R.F. 2009, *Ovid's Reception of Virgil*, [w:] *A Companion to Ovid*, ed. P.E. Knox, Oxford, s. 294–307.
- Torlone Z.M., 2014, *Vergil in Russia. National Identity and Classical Reception*, Oxford.
- Van den Broek A.H., Huntley J.F., 2003, *Sheep Scab: the Disease, Pathogenesis and Control*, „Journal of Comparative Pathology” 128, s. 79–91.
- Van Sickle J.B., 2004, *The Design of Virgil's Bucolics*, Duckworth.
- Wall R., Smith K.E., Berriatua E., French N.P., 1999, *Simulation analysis of the population dynamics of the mite, Psoroptes ovis, infesting sheeps*, „Veterinary Parasitology” 83, s. 253–264.
- White K.D., 1973, *Roman Agricultural Writers I: Varro and His Predecessors*, „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt” 1.4, s. 439–493.
- Wilson G.I., Blachut K., Roberts I.H., 1977, *The infectivity of scabies (mange) mites, Psoroptes ovis (Acarina: Psoroptidae), to sheep in naturally contaminated enclosures*, „Research in Veterinary Science” 22, s. 292–297.
- Zawadzińska-Halat K., Pyrkosz K., Rachowska R., Weryńska-Kalemba M., Filipowska-Grońska A., Jastrzab J., 2016, *Świerzb – postaci kliniczne, diagnostyka i leczenie*, „Medycyna Praktyczna. Lekarz Rodzinny” 215, s. 105–116.